

БУТ Ю. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.36>

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено сутність та зміст верховенства права як загальноправової засади кримінального провадження. Звертається увага на те, що ідеологом теорії верховенства права вважається британський вчений А. В. Дайсі, який виділяв у верховенстві права такі три основні ознаки: законність (визначеність), рівність, прецедентність. Встановлено, що під час розвитку засади верховенства права її сутність в окремих країнах зазнавала спотворення та прирівнювалася лише до писаних норм, що уможливило авторитарні дії з боку органів влади.

Обґрунтована необхідність забезпечення єдиного сучасного розуміння засади верховенства права. Визначено, що у Доповіді Венеційської Комісії виокремлено такі обов'язкові складові засади верховенства права: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом.

Зауважується на взаємозв'язку засади верховенства права з іншими засадами кримінального судочинства, а саме: законність, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, презумпція невинуватості. Визначена недоцільність ототожнення засад верховенства права та законності, адже закон може бути несправедливим (неправовим). Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі.

Доведено, що верховенство права слід розглядати не як якесь абстрактне поняття, а як самостійну засаду кримінального провадження, яка реалізовується через належну правову процедуру, зокрема й при тлумаченні кримінального процесуального законодавства й подоланні його колізій.

Ключові слова: засада кримінального провадження, верховенства права, законність, справедливість, доступ до правосуддя, рівність перед законом і судом.

But Yu. A. Legal content of the rule of law as the basis of criminal proceedings

The article examines the essence and content of the rule of law as the basis of criminal proceedings. Attention is drawn to the fact that the ideologist of the theory of the rule of law is A.V. Dicey, who singled out three main features in the rule of law: legality (certainty), equality, precedent. It is established that during the development of the principles of the rule of law, its essence in some countries was distorted and equated only with written norms, which made possible authoritarian actions on the part of the authorities.

The need to ensure a unified modern understanding of the principles of the rule of law is substantiated. It is determined that the Report of the Venice Commission

identifies the following mandatory components of the rule of law: legality, legal certainty, prohibition of arbitrariness, access to justice, observance of human rights, prohibition of discrimination and equality before the law.

The relationship between the principles of the rule of law and other principles of criminal justice is noted, namely: legality, equality before the law and the court, access to justice and the obligation of judicial decisions, the presumption of innocence. The inexpediency of identifying the rule of law and legality is determined, because the law may be unfair. One of the manifestations of the rule of law is that law is not limited only to legislation as one of its forms, but also includes other social regulators, in particular moral norms.

It is proved that the rule of law should be considered not as some abstract concept, but as an independent basis of criminal proceedings, which is implemented through due process of law, in particular in the interpretation of criminal procedural legislation and overcoming its conflicts.

Key words: *principles of criminal procedure, rule of law, legality, justice, access to justice, equality before the law and the court.*

Вступ. Верховенство права як засада кримінального провадження вперше була закріплена у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) 2012 року. Так, відповідно до ст. 8 КПК України кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [1].

Таке законодавче закріплення зумовило підвищений інтерес науковців до цієї проблеми. Втім, аналіз кримінального процесуального законодавства та практики його застосування дозволяє стверджувати про певне ігнорування слідчими, прокурорами та суддями верховенства права як засади кримінального провадження. Звертаючи увагу на цю проблему М. І. Козюбра слушно відмічає, що принцип верховенства права слід застосовувати на практиці, а не згадувати лише заради ритуалу [2].

Враховуючи те, що верховенство права є загальноправовою засадою кримінального провадження, то цю проблему досліджували на рівні теорії права такі вчені: Я. О. Берназюк, С. П. Головатий, М. І. Козюбра, П. М. Рабинович, С. В. Шевчук, Ю.С. Шемчушенко. Варто також врахувати праці зарубіжних дослідників, зокрема: Р. С. Аллана, Т. Бінгема, А.В. Дайсі та Р. Дворкіна. Окрім цього, реалізацію верховенства права під час кримінального провадження досліджували вчені-процесуалісти, а саме: В. Г. Гончаренко, О. М. Дроздов, Л. М. Лобойко, В. Т. Малярєнко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, В. В. Рожнова, В. Т. Тертишник, В. Г. Уваров та інші.

Вказані вище науковці зробили великий внесок у розробку проблеми верховенства права як засади кримінального провадження. Втім, враховуючи те, що верховенство права є складним правовим явищем, то ця проблема потребує системного дослідження на доктринальному рівні, зокрема і через призму кримінальних процесуальних правовідносин.

Постановка завдання. Метою цієї статті є системний аналіз доктринального та офіційного тлумачення сутності та юридичного змісту верховенства права як засади кримінального провадження.

Результати дослідження. Ідеологом теорії верховенства права цілком виправдано вважається британський вчений Альберт Венн Дайсі, який у 1885 році опублікував працю «Вступ до вивчення Конституційного права» [3]. У цій праці А. В. Дайсі вперше звернув увагу на верховенство права, виокремлюючи такі два принципи: верховенство парламенту та верховенство права (the rule of law). При цьому верховенство права, яке є результатом звичаєвого права, стримує теоретично безмежну владу держави над особою.

На переконання А. В. Дайсі, верховенство права (правовладдя) має три основні характерні ознаки. Перша – законність та визначеність, яка передбачає, що нікого не може бути покарано, окрім як за порушення приписів права, які мають бути однозначними і передбачними. Друга – рівність, яка означає, що ніхто не повинен бути понад приписами права, у суспільстві всіх підпорядковано приписам права однаково. Третя – верховенство права впливає не з писаної конституції, а зі «звичаєвого (вितвореного судьями) права» [4, с. 17–18].

Тлумачення сутності верховенства права, сформульоване наприкінці XIX сторіччя, потребує сучасного переосмислення. Адже система права постійно розвивається, що обумовлює потребу перегляду класичних наукових теорій, зокрема і теоретичного положення щодо верховенства права. Адже чіткість та юридична визначеність законодавчої термінології є, в свою чергу, гарантією забезпечення засади верховенства права.

Слід відмітити, що теорії верховенства права пройшла свій еволюційний розвиток. В різні періоди та в різних державах тлумачення верховенства права різнилися. Як зауважує С. П. Головатий, сутність верховенства права в деяких країнах зазнала спотворення й стала рівнозначною концепціям: «здійснювання влади шляхом корисливого використання приписів права», або «здійснювання влади шляхом корисливого використання закону», або ж навіть «зведення поняття «право» лише до писаних норм», що уможливило авторитарні дії з боку органів влади та не відображає того нинішнього значення [5].

Необхідність забезпечення єдиного сучасного розуміння засади верховенства права підтверджується документами міжнародних організацій, які звертають увагу на необхідність уніфікації законодавчих та наукових поглядів на цю проблему. Зокрема, Парламентська асамблея Ради Європи в резолюції № 1594 «Принцип верховенства права» звертає увагу на існуванні відмінностей у розумінні, термінологічному трактуванні та перекладі поняття «верховенство права» як у Раді Європи, так і в її державах-членах. Асамблея запропонувала уніфікувати підходи до трактування та застосування цього поняття, використовуючи англо- та франкомовні відповідники та закликала Європейську комісію «За демократію через право» (Венеційську комісію) долучитися до цього процесу [6, с. 57].

На виконання вищевказаної резолюції та з метою вироблення загально визнаного чіткого розуміння поняття «верховенство права», Венеційська комісія в 2011 році підготувала доповідь «Верховенство права», де вказала, що оглядаючи міжнародні та національні юридичні інструменти, праці науковців та суддів, можна стверджувати, що нині вже є консенсус стосовно самої сутності верховенства права (правовладдя) та його складових елементів [7; 4, с. 26].

Так, заслуговує окремої уваги праця Тома Бінгема, який розглядає верховенство права не як абстрактну конструкцію, а як об'єктивно існуючий конституційний принцип, дотримання якого є обов'язковим для суддів при прийнятті судових рішень [8, с. 4]. Дослідник виділяє вісім складових елементів верховенства права (правовладдя), а саме: 1) доступність приписів права (у тому значенні, що вони мають бути дохідливими, чіткими й передбачними); 2) проблеми щодо юридичних прав необхідно розв'язувати на підставі приписів нормативних актів, а не дискреції; 3) рівність перед приписами права; 4) владу треба здійснювати правомірно, справедливо й розумно; 5) людські права має бути захищено; 6) належить забезпечити наявність засобів розв'язання спорів без надмірних витрат коштів або невинуватого зволікання; 7) судові процеси мають бути справедливими; 8) додержання державою її зобов'язань як за міжнародним правом, так і за національним [4, с. 26–27].

Беручи за основу вищевказану наукову розробку, Венеційська Комісія у п. 41 своєї доповіді «Верховенство права» виділяє безумовні складові верховенства права, котрі є не лише формальними, а й матеріальними, а саме:

- 1) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;
- 2) юридична визначеність;
- 3) заборона свавілля;

4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включено з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

5) дотримання прав людини;

6) заборона дискримінації та рівність перед законом [7, с. 177; 4, с. 28].

Варто зауважити, що окремі з вищенаведених складових елементів верховенства права є окремими, самостійними засадами кримінального провадження. Зокрема у КПК України закріплені такі засади кримінального провадження як законність (яка тлумачиться і як заборона свавілля – ст. 9 КПК України та пункти 1, 3 вищенаведеного переліку); рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК України та п. 6 переліку); доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень (ст. 21 КПК України та п. 4 вищенаведеного переліку).

Разом з цим, у рішеннях Конституційного Суду України зауважується на взаємозв'язку базового принципу верховенства права з такими принципами як-от: презумпція невинуватості, незворотність дії в часі (заборона ретроактивності) кримінального закону, принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege* («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»), а також права викласти свою позицію та права на справедливий судовий розгляд [9].

У зв'язку з наведеним вище, вчені-процесуалісти задавали запитання: чи означає це, що український вимір верховенства права не співпадає з європейським, а перелік закріплених у КПК України засад кримінального провадження штучно розширений (концептуально засада верховенства права автоматично включає в себе інші принципи кримінального провадження)? [10, с. 131].

У відповідь на це запитання окремі вчені пропонували не шукати конструктивні риси в проголошеній засаді верховенства права, адже вона містить не більше, ніж настійливе побажання забезпечити якимись законними засобами здійснення справедливого правосуддя [11, с. 6].

Втім, при вирішенні цієї проблеми пропонуємо відштовхуватися від того, що принцип верховенства права треба розглядати не як абстрактну категорію, що дає змогу обґрунтовувати посиленням на нього будь-які, навіть неконституційні позиції, а як поняття, яке нерозривно пов'язане з людиною, її правами та свободами. Адже саме вони становлять загальноцивілізаційну, загальнокультурну, універсальну цінність незалежно від націй, ідеологій, релігій, а тому вже давно не є лише внутрішньою справою держави, ставши об'єктами міжнародно-правового регулювання [12, с. 66].

Верховенство права є самостійною засадою кримінального провадження, яка має застосовуватися при прийнятті процесуальних рішень. Як слушно зазначає В. В. Рожнова, верховенство права повинно стати певним стандартом не лише законодавчої, а й правозастосовної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду [12, с. 382]. Вона пропонує зміст верховенства права розглядати через вимоги до судового рішення [12, с. 384]. Тобто вчена пропонує акцентувати увагу на практичному застосуванні засади верховенства права.

У зв'язку наведеним, В. В. Михайленко цілком справедливо стверджує, що «як основоположна засада кримінального провадження, верховенство права розкривається не лише в контексті загальних універсальних демократичних цінностей (через людину, її права і свободи, обов'язковість їх забезпечення, дотримання і захисту), а також через належну правову процедуру і недопущення необґрунтованого процесуального примусу» [6, с. 60].

Окрім цього, як відмічає Я. О. Берназюк, верховенство права є одним з базових підходів до подолання колізій у законодавстві, що ґрунтується на безумовній пріоритетності норм Конституції України над нормами інших актів законодавства, що визначено ч. 2 ст. 8 Конституції України, тобто при наявності колізій потрібно виходити з підходу про найвищу юридичну силу норм Конституції України, за якими йдуть норми законів, що мають вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів, які, відповідно, вже мають статус підзаконних [14, с. 92].

Отже, вищенаведене дослідження дозволяє стверджувати, що верховенство права слід розглядати не як якесь абстрактне поняття, а як окрему самостійну засаду кримінального

провадження, яка складається із системи конкретно визначених правових положень та реалізується через належну правову процедуру, як при ухваленні судових рішень, так і при тлумаченні кримінального процесуального законодавства та подоланні його колізій.

Слід також відмітити, що як науковці, так і державні органи, уповноважені тлумачити норми права, зауважують на необхідності відрізнити засаду законності та засаду верховенства права. Зокрема, на істотній відмінності між поняттями «право» та «закон» наголошується у Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі про призначення судом більш м'якого покарання.

В мотивувальній частині вказаного рішення вказано, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу» [15].

Заслуговує на увагу і думка В. В. Рожнової про те, що розробники КПК України мали на меті зорієнтувати суб'єктів правозастосування у тому, що у кримінальному провадженні передбачена необхідність і можливість виходу за межі формальної законності. У правовій державі право не тільки досконале, а також має філософський і політичний смисл, який робить його гарантом правосуддя і свободи. Нацистська Німеччина та фашистська Італія, які мали право з високим рівнем юридичної техніки, не могли належати до правових держав [13, с. 383].

Отже, при характеристиці верховенство права як засади кримінального провадження слід враховувати те, що вона є загальноправовою засадою, яка притаманна для будь-якої галузі права. Тому зміст верховенства права неможливо розкрити виключно через призму його приналежності до засад кримінального провадження як відповідного інституту кримінального процесу [6, с. 59]. На це звертається увага і у рішенні Конституційного Суду України від 30 червня 2022 року, де вказано, що протидія злочинності має здійснюватися виключно правовими засобами з неухильним дотриманням прав і свобод людини, а також принципу верховенства права як загальноєвропейської цінності [16].

Висновки. Вищенаведене дозволяє стверджувати, що верховенство права є фундаментальною, загальнокультурною, цивілізаційною цінністю. Під час кримінальних процесуальних правовідносин верховенство права – це не абстрактна категорія, а самостійна засада кримінального провадження, яка має застосовуватися національними та міжнародними судами під час здійснення судочинства та ухвалення судових рішень. Верховенство права реалізується через належну правову процедуру, зокрема й при тлумаченні кримінального процесуального законодавства та подоланні його колізій.

Верховенство права є комплексною засадою кримінального провадження, яка охоплює такі складові елементи: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, представленого незалежним та безстороннім судом, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом і судом. Верховенства права не слід отождолювати із законністю, адже закон може бути й неправим та таким, який обмежує свободу та рівність особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Актуальне інтерв'ю. Козюбра Микола Іванович. Український часопис конституційного права. URL: file:///C:/Users/My%20HP/Downloads/ukjourcoml_2016_1_3.pdf
3. Albert Venn Dicey. Introduction to the Study of the Law of the Constitution (LF ed.) [1915]. URL : <http://oll.libertyfund.org/titles/dicey-introduction-to-the-study-of-the-law-of-the-constitution-lf-ed>.
4. Доповідь Венеційської Комісії «Про правовладдя», ухвалена на 86-му пленарному засіданні (25–26 берез. 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
5. Головатий С. П. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. Книга друга. Верховенство права: від доктрини до принципу. С. 625–1276.
6. Михайленко В.В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 281 с.
7. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 берез. 2011 р. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
8. Бінгем Т. Верховенство права : лекція Старшого судового лорду Великобританії від 16 лист. 2006 р. Legalitas. Юридична компанія. URL : <http://legalitas.com.ua/ua/ukr-t-bin%D2%91em-verhovenstvo-prava/>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) від 8 черв. 2022 року № 3-р(П)/2022. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>
10. Михайленко В. В. Верховенство права як засада кримінального провадження. Приватне та публічне право. Суми, 2017. № 4. С. 128–134.
11. Гончаренко В. Г. Засади верховенства права та законності кримінального провадження в плані здійснення захисту. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3 (28). С. 4–10.
12. Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М. та ін. Конституційне право : підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2021. 528 с.
13. Рожнова В. В. Верховенство права в системі принципів кримінального провадження. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 381–387.
14. Берназюк Ян. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. № 4 (22). Серпень-вересень 2022. С. 80.–98. URL : <https://maup.com.ua/assets/files/expert/22/5.pdf>
15. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 лист 2004 року № 15-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%20v015p710-04#Text>
16. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації) від 30 черв. 2022 року № 1-р/2022. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#Text>

